

ЈУБИЛЕЈИ

Др Радоје Пајовић

ДОПРИНОС ЦРНЕ ГОРЕ ПОБЈЕДИ НАД ФАШИЗМОМ 1941 - 1945.

”Народно ослободилачка борба у Црној Гори, Боки и Санџаку против злочиначког фашистичко-империјалистичког окупатора истовјетна је у сваком погледу не само са народноослободилачком борбом народа Југославије, већ и са народно-ослободилачком борбом свих поробљених и угрожених народа свијета, као и са борбом коју воде наши Савезници: Совјетски Савез, Енглеска и Америка”.¹

Овако почиње Резолуција Скупштине родољуба Црне Горе, Боке, и Санџака, од 16. јуна 1942. године, на Тјентишту, којом се први пут свијету објелодањује да четници Драже Михаиловића нијесу патриоти, како их је до тада представљала југословенска избјегличка влада, већ сарадници окупатора, а партизани једина оружана сила у Југославији која води борбу против окупатора.

¹ Зборник НОП-а, том III, књ. 4, док. 141.

Резолуцију је емитовала Радио станица "Слободна Југославија", која се налазила у Совјетском Савезу, а затим су је пренијеле многе радио-станице и штампа демократског свијета. Тиме су црногорски родољуби дали нови допринос побједи над фашизмом, јер је и скидање ембарга са истине - ко води борбу против фашизма у Југославији - такође својеврсни допринос побједи над фашизмом.

Ова једина реченица из поменутог Резолуције рјечито говори да је НОП Југославије 1941-1945. својом вољом постао члан велике свјетске породице - антихитлеровске, заправо антифашистичке коалиције. На конференцији у Техерану, децембра 1943, тзв. "Велика тројица" (Стаљин, Рузвелт, Черчил односно СССР, САД и Велика Британија) су признали НОВЈ као равноправног партнера, код кога су савезници имали своје војне мисије, а ускоро почињу и материјално да је помажу.

Црна Гора и Црногорци су у својој готово хиљадугодишњој историји водили бројне ратове за слободу. Према неким истраживањима, чак четири стотине ратова, битака и бојева, не рачунајући четовања и мање чарке. И сви ти ратови били су ослободилачки.² Али ни један од њих, ни по свом карактеру, ни по дужини трајања, ни по доприносу свјетској цивилизацији не може се мјерити са ослободилачким ратом, односно НОБ 1941-1945. То је био најдужи рат у историји Црне Горе. Овај рат имао је и друге своје карактеристике и специфичности. Он се покреће у вријеме када такорећи сва Европа, осим Совјетског Савеза и Велике Британије и, разумије се, пет неутралних држава Европе (Шведска, Швајцарска, Шпанија, Португалија и Турска) стење у фашистичком ропству.

Мора се нагласити да се тај почетак у Црној Гори, означен величанственим, чак епохалним 13-тојулским устанком, десио у условима најблажег окупационог система, којег памте југословенски простори.

И још једна занимљивост. Сви ратови које је Црна Гора водила организовани су од стране државе. Овом приликом није било државе - ни Југославије, која се за 11 дана распала под ударцима фашистичких сила Осовине, ни Црне Горе, која је још 1918. године престала да постоји као државни и национални субјект. Остаци апарата државе Југославије ставили су се у службу окупаторима, па су и тим чином били против ослободилачке антифашистичке борбе.

² Момир М. Марковић, Црногорски рат, Подгорица 1993.

Припадници грађанских партија, лојални старом режиму, плашећи се револуционарних промјена, такође су били против ослободилачке борбе. Југословенска влада, која је са краљем и дијелом војног врха нашла уточиште у Енглеској, за цијело вријеме II свјетског рата предузимала је мјере против патриотских снага, које нијесу биле под њеном контролом, у овом случају против НОП-а.

У таквим условима, умјесто државе, на челу покрета отпора, који је убрзо прерастао у величанствену ослободилачку борбу свих југословенских народа, нашла се јдна политичка партија, која је до тада била потпуно обесправљена, ван закона, која је управо од сопствене државе доживљавала сурове прогоне, па чак и погроме. То је била Комунистичка партија Југославије. Она је на извјестан начин била и догматска, и секташка, и са јаким класним набојем, али од средине тридесетих година са правим програмом, на којем је, нарочито у Црној Гори, успјела да окупи најшире слојеве црногорског народа, готово четврт стољећа непризнатог и обесправљеног.

Не само хронолошки него много више по свом значају Тринаестојулски устанак црногорског народа 1941. године дошао би на прво мјесто у погледу општег доприноса Црне Горе побједи над фашизмом. На сједници Политбироа ЦК КПЈ од 4/5. јула 1941. године закључено је да оружани отпор окупаторима у Југославији буде ограничен на мање акције герилских одреда, нападе на мање окупаторске транспорте, на мање и изоловане окупаторске постаје (војне или полицијске), да се напади по правилу изводе ноћу по девизи "дању сељак, а ноћу герилац", како је остало у сјећању црногорским устаничким вођама о првој директиви Политбироа ЦК КПЈ о почецима борбе против окупатора. М. Станишић је исправно уочио да је Тринаестојулски устанак битно утицао на промјену стратегије Политбироа ЦК КПЈ у погледу даљег вођења народноослободилачког рата. То је убрзало ритам оружаних акција, а свакако и масовност устанка. Црногорски устанак је дао охрабрење и подстицај герилским одредима и другим оружаним јединицама у Србији, Херцеговини, Босни, Хрватској, Словенији и Македонији, које су се налазиле под утицајем КПЈ, да без одлагања крену на оружане акције против окупатора и њихових домаћих сарадника. Вијест о Тринаестојулском устанку брзо је прострујала свијетом. О томе су вијести објавили радио станице и штампа у Швајцарској, Турској, Совјетском Савезу, Великој Британији, Сједињеним Америчким Државама, Канади. У овим зем-

љама устаничке акције су пропраћене са симпатијама, док су оне међу силама Осовине - Њемачкој и Италији имале сасвим друге конотације.

Политбиро ЦК КПЈ и Тито лично у неколико наврата су одали признање црногорском народу, најчешће у прогласима, прво од 25. јула 1941. гдје се други Југословени позивају да се угледају на црногорски народ, затим од 7. новембра 1941. (поводом годишњице Октобарске револуције), гдје се црногорском народу одаје признање да се први подигао на устанак када га је позвала Комунистичка партија и, касније, у бројним другим приликама.

Учинак устаника - заробљено око 2.970, рањено око 1.200 и погинуло 735 италијанских војника и официра, није био мали ни у војном погледу, али његов учинак на моралном плану био је много већи и значајнији. (Том приликом је заплијењено око 4000 пушака, 85 ми-траљеза, 118 пушкомитраљеза, 62 минобацача и 22 топа). Осим подстицаја патриотима на тлу Југославије, устанак је унио забринутост код италијанске Врховне команде, код које се наметало питање - да ли ће италијанске оружане снаге моћи саме да изађу на крај са црногорским устаницима, без њемачке помоћи. Министар иностраних послова Италије, гроф Галеацо Ђано је болно констатовао да се између Италије и Црне Горе води прави рат. За италијанске оружане снаге на Балкану се отварало ново ратиште - Црногорско.

Двије италијанске дивизије које су се налазиле у Албанији - Алпски ловци (**Cacciatori delle Alpi**) и **Taro** већ су биле отпочеле "инбаркацију" (укрцавање у бродове) за повратак у домовину са намјером да се упуте на Источни (совјетско-њемачки) фронт. Умјесто на Источни фронт ове снаге су упућене против црногорских устаника са још три свјеже италијанске дивизије из Албаније и више борбених група и специјалних јединица, чији је еквивалент био такође приближно три дивизије. Са већ постојећом дивизијом која се налазила у Црној Гори, која је додуше претрпјела велике губитке против устаника, и њеним ојачањима, укључујући и јединице Морнарице, албанском борбеном групом "Скендербег", албанским нерегуларним јединицама са подручја Врмоше, Кукса, Призрена и муслиманским нерегуларним скупинама са подручја Санџака, оружане снаге против црногорских устаника износиле су приближно 150.000 људи. Историографија је утврдила да та операција представља прву непријатељаку офанзиву против снага НОП-а на тлу Југославије.

У прољеће и почетком љета 1942. године против снага НОП-а у Црној Гори изведена је нова офанзива у којој је ангажовано 7

ојачаних италијанских дивизија и Команда трупа Црне Горе која је у резерви имала једну дивизију. Те снаге су представљале више од једне трећине италијанских снага које су се налазиле у Југославији (у Словенији, Далмацији, Херцеговини, на Косову и Метохији и у Македонији). У тој офанзиви ангажовано је преко 20.000 четника Драже Михаиловића и око 5.000 "зеленаша" Крста Поповића. Толики контингент (око 10 дивизија) био би значајан за било које ратиште.

И у осталим периодима Другог свјетског рата, у условима такозване пацификације Црне Горе, на њеном тлу Италијани су перманентно држали четири до пет дивизија, све до потписивања примирја Италије са савезницима 3. септембра, односно његовог објављивања 8. септембра 1943. године. Помоћ црногорских устаника, односно оружаних снага НОП-а сусједним крајевима била је непосредна. Природно, Херцеговина је, као и много пута раније, била прва на реду. У првој ратној години то се десило у знатнијој мјери три пута. Први пут је то било у јуну 1941. године када је српски живаљ у Херцеговини био изложен директном уништењу од усташких снага. Многе херцеговачке породице нашле су уточиште у Црној Гори, а герилски одреди из Пиве, Бањана, Грахова и други наоружани људи из ових крајева притекли су у помоћ угроженим Херцеговцима и пружили им значајну помоћ. Други пут је то било крајем љета 1941. када је херцеговачке устанике требало подстаћи да, осим против усташа, ослободилачку борбу треба усмјерити и против италијанског окупатора, који се до тада понекад стављао у заштиту српском живљу у Херцеговини, кога су угрожавали усташе. У том периоду руководство НОП-а из никшићког округа организовало је устаничке јединице из пограничних крајева као и из града Никшића, Пјешиваца и других општина да притекну у помоћ херцеговачким устаницима. Трећи пут је то било у зиму 1941/1942. године, када је херцеговачке устанике требало усмјерити и против четника Драже Михаиловића, чији су емисари све чешће долазили у Херцеговину и настојали да НОП-у дају други смјер, а прије свега да се не боре против окупатора већ против усташа и НОП-а који су поистовјећивали са комунистима. Тада је од црногорских у првом реду никшићких и херцеговачких партизана формирано неколико "комбинованих" заједничких ударних батаљона. Већи број црногорских кадрова, почев од команданта Никшићког партизанског одреда Саве Ковачевића, дуже времена се налазило у Херцеговини, пружајући херцеговачким партизанима сваковрсну помоћ.

Значајну помоћ црногорски партизани пружили су народнослободилачком покрету у Санџаку, који је до октобра 1941. и иначе био организационо-војно и политички повезан са Црном Гором и представљао јединствену и територију и организацију. Иако су и после тога, све до јуна 1942. постојали јединствени покрајински комитети КПЈ и СКОЈ-а и заједнички Главни штаб - за Црну Гору, Боку и Санџак, фактички, од октобра 1941. партијска и скојевска организација Санџака били су повезани непосредно са ЦК КПЈ, а партизанске снаге - директно за Врховни штаб Партизанских одреда Југославије, руководство НОП-а Црне Горе није никад престајало да остварује увид у развитак НОП-а у Санџаку и да им пружа непосредну помоћ.

Прекретницу у том погледу представљала је Пљеваљска битка. Почетком новембра 1941. у Црну Гору је стигао из Ужица члан Врховног штаба Иван Милутиновић-Милутин, са задатком да од пробраних црногорских партизана формира један мобилни партизански одред јачине 2.500-3.500 партизана који би упутио у Србију и српским партизанима пружио прије свега моралну, а затим и оружану помоћ у борби против њемачких снага, које су се из дана у дан појачавале и четничких снага Драже Михаиловића, које су после успостављања везе с југословенском владом у избјеглиштву (Лондон) раскидале уговоре с партизанима о заједничкој борби против њемачког окупатора и из дана у дан појачавале борбу против партизана.

Вођа југословенске револуције, Јосип Броз Тито, није сумњао у патриотизам српског народа, нити српских партизана у борби против окупатора, мада је сматрао да им помоћ није сувишна. Међутим, друго је питање када је ријеч о борби против контрареволуције. Тито је сматрао, не без разлога, да главна битка за револуционарне процесе на тлу Југославије треба да се одигра у Србији, гдје је постојала јака ројалистичка традиција и оданост династији Карађорђевић. Свакако да је то био основни разлог Титова доласка из Загреба у Београд, јуна 1941, односно у Србију. О томе је Тито, октобра 1941. обавијестио руководство НОП-а Црне Горе посебним писмом, које је у Црну Гору донио Иван Милутиновић. С тим циљем, у другој половини новембра 1941, од пробраних црногорских партизана, у великом броју комуниста и скојеваца, формиран је Црногорски одред за операције у Србији, јачине 3.690 бораца. Одред је под командом Арса Јовановића (командант) и Баја Секулића (политички комесар, замјеник команданта Радован Вукановић, а замјеник комесара Бошко Буричковић), 1. децембра 1941. напао добро утврђени италијански

гарнизон у Пљевљима, гдје се налазио штаб италијанске дивизије **Пустерија (Pusteria)** на челу с њеним командантом, дивизијским генералом Ђованијем Еспозитом, носиоцем златне медаље (**Medaglia d'oro**), највећим италијанским ратним одликовањем (истакао се прије пет година у рату у Абисинији) и око 2.000 италијанских војника. Партизански одред је доживио војнички неуспјех. Пљевља нијесу могла бити ослобођена, а око 500 партизана је избачено из строја (око 230 погинулих и око 270 рањених).

И поред великих партизанских губитака Пљеваљска битка је наишла на велики одјек код свих зарађених страна у ширем рејону Пљевља. Италијанске оружане снаге у Санцаку биле су изненађене силином партизанског удара и упорношћу партизанских јединица, па и мањих партизанских група, које су биле одсјечене од своје главнине. Фанатизам партизанских бораца је максимално изненадио Италијане. Због тога је штаб дивизије **Пустерија** наредио својим снагама у Новој Вароши, Рудом, Чајничу и Сјеници да напусте ове вароши, чиме је створена значајна партизанска слободна територија.

Послије Пљеваљске битке престала је потреба да здружени црногорски партизански одред наставља пут у Србију, јер је партизанска главнина на челу са Врховним штабом била принуђена да се повлачи из Србије. Те снаге су се повукле највећим дијелом на новостворену слободну територију у Санцаку и у Источној Босни, тако да је у том погледу Пљеваљска битка имала изванредан значај.

Престала је потреба да се Црногорски одред, као цјелина, задржава дуже у Санцаку. Од тих снага 320 бораца је издвојено и послато у Рудо, гдје су ушли у састав Прве пролетерске бригаде, као њени Први и Други батаљон. Око 700 бораца остало је у Санцаку и од њих и од санџачких партизана формиран је Црногорско-санџачки партизански одред, а остатак снага враћен је у Црну Гору (дио тих снага вратио се у неред, успаничен због тешких губитака на Пљевљима). Присуство толиких партизанских снага у Санцаку подстицајно је дјеловало на јачање НОП-а у том крају. Само у пљеваљском и бјелопољском крају, од прилива нових бораца формирана су два већа партизанска одреда, сваки са по пет ударних партизанских батаљона. Касније, почетком јуна 1942. те снаге ће чинити главнину Треће санџачке пролетерске бригаде.

Два ојачана партизанска батаљона из састава Дурмиторског партизанског одреда ("Војвода Момчило" и "Бајо Пивљанин") изводила су успјешно операције у Источној Босни. Они су ослободили Фочу,

Горажде, Устипрачу и друга мања мјеста, тако да је и на том простору створена значајна слободна територија. У ослобођену фоку смјестио се Врховни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије, и Политбиро ЦК КПЈ, тако да ће Фока неколико мјесеци бити партизанска пријестоница.

По доласку у Фоку Тито је обавијестио Москву да се у том периоду око 4000 црногорских партизана налазило у сусједним областима (Санцаку, Источној Босни и Херцеговини) подстичући развитак НОП-а у тим крајевима.

У другој половини маја Врховни командант НОП-а је донио одлуку да од партизанских снага из Црне Горе, Санцака, Херцеговине и снага које су се повукле из Србије формира неколико нових пролетерских бригада које би пренијеле жариште устанка у западне крајеве Југославије (Босанска Крајина, Лика, Книнска Крајина). Истовремено се жељело да се партизанска главнина сачува од свакодневних окупаторско-четничких јуриша, током тзв. прољећне непријатељске офанзиве. У Црној Гори се против око пет хиљада црногорских партизана налазило осам италијанских дивизија, око 20.000 четника и око пет хиљада "зеленаша". Тито је одлучио да се од партизанских снага из Црне Горе и црногорског дијела Санцака формирају Трећа (санџачка), Четврта и Пета (црногорска) пролетерска бригада, а да се у Црној Гори, у непријатељској позадини, оставе партијска руководства и нешто руководећег војног кадра, јачине око 700 бораца. Од снага из Србије формиране су Прва (осим два црногорска батаљона) и Друга пролетерска бригада, а од снага из Херцеговине Херцеговачки партизански одред (од ових снага у јесен 1942. формирана је Десета херцеговачка ударна бригада). Од пролетерских бригада и херцеговачког одреда формирана је Главна оперативна група, која је средином јуна 1942. извршила познати марш-маневар у правцу Западне Босне. Од 25 батаљона, колико је Главна оперативна група имала, 14 батаљона и једна чета били су са подручја Црне Горе и црногорског дијела Санцака. Главна оперативна група Врховног штаба одиграла је пресудну улогу у развоју НОП-а Југославије. Створена је велика слободна територија са центром у Бихаћу. Прилив нових бораца био је изванредан. Партизанске јединице - пролетерске и ударне бригаде, прерасле су у дивизије и корпусе народноослободилачке војске Југославије. Створена је масовна база НОП-а. Конституисани су Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије (УСАОЈ) и Антифашистички фронт жена Југославије (АФЖЈ) као масовне антифашистичке организације. Мрежа народноослободилачких одбора се

веома разгранала, па се наметала потреба да се створи тијело које ће постати највиши орган власти. Тако је дошло до Првог Засиједања АВНОЈ-а (Антифашистичко вијеће Народног ослобођења Југославије) 26. и 27. новембра у Бихаћу. На скупштини је створен АВНОЈ, али још увијек не као врховни орган власти, већ као врховно политичко и представничко тијело народа Југославије. Изабрано је Предсједништво (Иван Рибар) и Извршни одбор. Иако формално није то био, АВНОЈ је вршио функцију највишег органа власти, док је Извршни одбор био организован као влада и вршио је њене функције преко својих одсијека. Годину дана касније одржано је Друго засиједање АВНОЈ-а (29. новембра у Јајцу). Нови вијећници бирани су од земаљских антифашистичких вијећа.

Друго засиједање је прогласило АВНОЈ као врховни орган власти народа Југославије. На основу Декларације Другог засиједања АВНОЈ-а донијето је више одлука, али је била најважнија прва - о АВНОЈ-у као врховном законодавном и извршном представничком тијелу и Националном комитету ослобођења Југославије (на челу с Титом) као привременим органима врховне народне власти у Југославији за вријеме народноослободилачког рата.

Успјешан развитак НОП-а на тлу Југославије у средишту тзв. Хитлерове Европске тврђаве била је предмет велике бриге за осовинско војно командовање, нарочито послје пораза сила Осовине у Либијској пустињи (Ел Аламеин), октобра 1942. када се очекивало да ће након тога, неминовно доћи до англо-америчког искрцавања на европском копну. На савјетовању главних генералштабова свих родова војске Њемачке и Италије и министара иностраних послова (фон Рибентропа и грофа Ђана) у Хитлеровом Главном стану у Растенбургу, 18. децембра 1942. године, процијењено је да би до савезничког искрцавања најприје могло доћи на Балкану, гдје постоје јаки ослободилачки покрети (у Југославији, Грчкој и Албанији). Од балканских земаља приоритет је дат Југославији, гдје осим партизанских снага постоје и четници Драже Михаиловића који су до тада са силама Осовине лојално сарађивали, нарочито са италијанским оружаним снагама у Црној Гори, Херцеговини, Далмацији и Словенији, али у случају англо-америчког искрцавања могу им прићи и постати непријатељи Осовине. У Растенбургу је донесен идејни план о организовању тзв. Зимске кампање против НОП-а у Југославији, гдје би се након његовог уништења приступило разоружању четника. Детаљи операција разрађени су на састанку у Риму, 1-3. јануара 1943. године. Операције

су изведене под шифрованим називом "Вајс" (Weiss - бијело) и "Шварц" (Schwartz-црно), које су завршене биткама на Неретви и Сутјесци. У овим операцијама осовински планови су само дјелимично реализовани. У бици на Неретви италијанске снаге и четници у борби против јединица НОВЈ претрпјели су тешке поразе. Уочи битке на Сутјесци, Њемци и Италијани су дјелимично разоружали четнике, а у бици на Сутјесци јединице НОВЈ претрпјеле су тешке губитке.

Јединице НОВЈ су се доста брзо реорганизовале и попуниле новим борцима, а формиране су и нове јединице, које су спремно дочекале капитулацију Италије. Са становишта Црне Горе посебно је било од значаја формирање Другог ударног корпуса НОВЈ, под командом Пека Дапчевића и Митра Бакића, чије је језгро (дијелови Друге и Треће дивизије) убрзо стигло у Црну Гору. Те снаге, као и постојећи и новоформиран партизански батаљони и чете у Црној Гори, за свега мјесец дана ослободиле су готово двије трећине Црне Горе; срезове са градовима Пљевља, Бијело Поље, Колашин, Беране, Андријевицу, Жабљак-Шавник, односно Пиву, Бањане, Грахово, дио Катунске нахије и дио Приморја. Разоружане су мање италијанске јединице на Чеву, у Кусидама, на Гостиљу, у Петњици, а један пук дивизије Тауринензе и комплетна дивизија Венеција (**Venezia**) прешли су на страну НОВЈ. То су биле најбројније италијанске снаге у Југославији које су приступиле НОВЈ. Од ових снага је почетком децембра формирана партизанска дивизија Гарибалди. У току 1943. и 1944. од нових бораца у Црној Гори и Санцаку формира се девет ударних бригада. Старе и нове бригаде организоване су у оквиру четири дивизије - Друга и Трећа, 37. и Приморска оперативна група. Уз то постојало је седам партизанских одреда са главним штабовима за Црну Гору и Санцак. Ове снаге су успјеле да издрже неколико непријатељских операција тзв. офанзива, да вежу за себе три њемачке и једну албанску дивизију (Скендербег) и четничке снаге јачине једне дивизије. Јединице НОВЈ успјеле су до краја 1944. да протјерају ове снаге и да ослободе Црну Гору, а затим да се укључе у операције за коначно ослобођење Југославије. У завршним операцијама учествовало је 36.000 бораца НОВЈ са подручја Црне Горе. Истовремено Црна Гора је послуже као оперативна просторија (плацдарм) за прегруписавање снага НОВЈ и за њихов продор у Србију.

Посебан допринос народноослободилачкој борби Југославије, а тиме и побједи над фашизмом, представља велики кадровски потенци-

јал који је Црна Гора дала. Према истраживањима генерала Милије Станишића, које је објавио у двијема књигама,³ Црна Гора је НОП-у Југославије дала око 1850 кадрова за разне војне, политичке и партијске дужности, почев од штабова батаљона и секретара среских комитета до команди корпуса и армија, чланова Врховног штаба НОВЈ и ПОЈ и чланова АВНОЈ-а и Националног комитета ослобођења Југославије. Осим кадрова који су се налазили у Црној Гори, односно црногорским јединицама и политичким, војним и органима народне власти, што је обухватало око 2200 кадрова, Црна Гора је имала око 1000 својих кадрова - функционера на разним руководећим функцијама у свим земљама, покрајинама и областима Југославије. Највише црногорских кадрова налазило се на разним функцијама у Србији - око 300, у Босни и Херцеговини - 250, Хрватској - 170, Војводини - 52, Косову и Метохији - 43 (не рачунајући кадрове који су били колонизовани измађу два свјетска рата), у Македонији - 42, у Словенији - 36, у вишенационалним јединицама - 270. Око 86 црногорских руководилица налазило се при Врховном штабу, било као чланови Врховног штаба, било као официри у штапским органима или чланови војних мисија НОВЈ. Према истраживањима генерала Станишића црногорски кадрови у највишим војним штабовима били су распоређени овако:

- Осам чланова Врховног штаба од укупно 23, пет делегата Врховног штаба и ЦК КПЈ при националним руководствомима, четири команданта главних штабова, два политичка комесара и два начелника штаба. Октобра 1944, од укупно 18 корпуса, осам команданата корпуса или 44% чинили су Црногорци. Крајем 1943. од укупно 27 дивизија, 10 команданата су били Црногорци (37%), а осам политички комесари (30%). Кад је ријеч о бригадама НОВЈ заступљеност црногорских руководећих кадрова била је импозантна - 60 команданата бригада и 80 политичких комесара. То је резултирало и високим бројем ратних генерала. Од укупног броја ратних генерала НОВЈ Црногорци су чинили 36%. Био је висок проценат и политичких кадрова, али њихово приказивање по разним структурама захтијевало би доста простора.

Наведени подаци захтијевали би објашњење - откуда толики број црногорских кадрова у НОП-у народа Југославије. Немам намјеру да

³ Кадрови револуције, Црногорци на руководећим дужностима у НОП-у народа и народности Југославије (1941-1945), Титоград 1984, и Руководећи кадрови народноослободилачке борбе Црне Горе 1941-1945, Подгорица 1995.

овдје исцрпно улазим у објашњење тог феномена, али ипак желим дати неколико напомена, које би могле да допринесу расвјетљавању тог проблема.

Због положаја Црне Горе у Краљевини Југославији, а посебно због положај црногорског села и сељака, а око 85% црногорског становништва издржавало се од пољопривреде, велики број омладине био је принуђен да се школује, иако под изузетно неповољним околностима. Највећи број те омладине укључивао се у револуционарни покрет, почев од средње школе до универзитета. На свим универзитетима у земљи било је црногорских студената, али свакако највећи број школовао се на Београдском универзитету. Друго, НОП у Црној Гори, нарочито устанак (13. јула 1941) био је веома масован, знатно масовнији него у другим крајевима Југославије. Треће, највећи број официра Југословенске краљевске војске (не само активних него и резервних) био је заробљен и интерниран 1941. године. У Црној Гори велики број активних и резервних официра избјегао је заробљавање. Део који су заробили Италијани био је рано ослобођен, наравно из политичких разлога. Наиме, Италијани су и на тај начин жељели да задобију симпатије црногорског народа. Тако се 1941. године у Црној Гори нашло око 400 активних и резервних официра. Истина, највећи број официра, нарочито активних, нашао се у четницима. Међутим, није занемарљив ни број који се прикључио НОП-у. У разлоге о учешћу великог броја црногорских кадрова у НОП-у треба убројити и слободарске традиције црногорског народа, руски односно совјетски фактор и бројне друге, али то излази из оквира овог текста.

Међутим, величанствени допринос Црне Горе и црногорског народа побједи народноослободилачког рата Југославије и уопште побједи над фашизмом у Другом свјетском рату био је скопчан са великим жртвама. На страни народноослободилачког покрета је погинуло или стријељано од окупатора и његових домаћих сарадника 13.453 човјека. Према непотпуним подацима број жртава фашистичког терора износио је око 8.000 људи, од чега највећи број отпада на Муслимане (настрадале у четничким покољима). Број жртава рата (погинулих од савезничких бомбардовања и на страни сарадника окупатора) процјењује се на око 10.000 људи. Према подацима Републичког завода за статистику процјењује се да је у Црној Гори умрло од старости, болести и од глади 21.225 људи, док је укупно демографско опадање становништва Црне Горе (рачунајући и одсе-

љене, као и оне који би се родили да није било рата) износило 103.793 човјека.

Црна Гора је доживјела и велика разарања. Неколико градова, као Подгорица, Колашин и Бијело Поље било је у великом проценту порушено. Процијењено је да је преко 21.000 стамбених зграда било порушено и приближно толико привредних објеката. Око 80% путева и мостова било је порушено.

Завршавам овај текст са једном идејом Милије Станишића. Ако је Народноослободилачки рат Југославије 1941-1945. представљао јединствени феномен на тлу Европе, а јесте, онда је свакако и Народноослободилачки покрет Црне Горе, у оквиру НОР-а Југославије, представљао такође својеврстан феномен.